

Guia de lectura sobre la vida pastoral i transhumància a terres catalanes

*Xavier Fabregas Comadran i
Vicenç Allué Blanch*

Barcelona, 2012

Imatge de Pastors "Costumari Català" vol. 1: Hivern.- Barcelona : Sallvat, 1950.- p. 311 (166 digital). Versió digital en línia:

<<http://mdc.cbuc.cat/cdm4/document.php?CISOROOT=/joanamades&CISOPTR=6263&REC=23>>

Sumari

Introducció	3
Material i mètodes	
Resultats i discussió	4
Bibliografia comentada - OC	5
Bibliografia comentada - PL	13
Actualitat	16
Conclusions	17
Bibliografia recomanada	18
Bibliografia complementària	20
Apartat gràfic	23

INTRODUCCIÓ

La vida pastoral és el conjunt de característiques que defineixen l'ofici de pastor i principalment, les activitats i interaccions dels pastors amb els seus ramats. La pràctica ancestral de la transhumància es defineix com el desplaçament del bestiar per a la utilització complementària de diversos tipus ecològics amb la finalitat de disposar de farratges durant tot el cicle anual (Roigé, 1995). És especialment important en la ramaderia ovina, però es portada a terme també en bestiar vaquí i equí. La transhumància és una activitat tradicional en el sistema d'explotació dels ramats d'ovelles als països mediterranis, com a fase fonamental del cicle anual de la vida pastoral. La seva utilitat està determinada per la durada mitja de l'estació seca que mostren els diagrames ombrotèrmics. Aquesta durada, que pot variar de 1-7 mesos a l'àrea mediterrània, obliga als ramats a desplaçar-se en altitud a l'estiu, per trobar suficients recursos alimentaris naturals. En el clima mediterrani, les espècies vegetals de pastura són anuals i passen el sec estiu en forma de llavor. Alhora, als prats de muntanya, l'herba creix només durant els períodes lliures de glaçades, mesos en els quals es aprofitada pel bestiar. Roigé (1995) ha definit quatre tipus de transhumàncies: altitudinal, estival, hivernal i oscil·lant. En les transhumàncies de llarg recorregut, els diferents hostals situats a la mitja muntanya catalana (l'Hostal Roig prop de Salàs de Pallars, l'Hostal del Vilar de Sant Agustí de Lluçanès,...) oferien allotjament i corrals propers a pastors i ramats. En aquests mateixos hostals, quan baixaven els ramats de muntanya, es feien les fires de camp on s'aparaulaven tractes de compravenda d'animals i contractes d'herbes.

L'objectiu d'aquest treball és proposar una guia crítica de lectura de llibres sobre vida pastoral-transhumància, en l'àmbit de l'espècie ovina i a Catalunya, principalment. Es comenten també alguns llibres d'autors espanyols i estrangers sobre vida pastoral-transhumància al Pirineu aragonès, a Lleó, a Occitània i a Canàries.

MATERIAL I MÈTODES

A partir del llibre sobre ramaderia ovina i vida pastoral, de la biblioteca personal de l'autor, s'ha realitzat una anàlisi de les característiques de les obres publicades sobre aquesta temàtica. Tots els llibres comentats són citats a la bibliografia final, classificats com a "Obra completa" o "Parts de llibre". A l'apartat "Bibliografia

complementària", es presenta cribada, com a informació annexa, la recerca documental realitzada al [Catàleg Col·lectiu de les Universitats Catalanes CCUC](#), amb les paraules clau: *vida rural, transhumàncies, pastors, camins ramaders, Catalunya*.

De la bibliografia més interessant, s'exposa l'índex de cada llibre. Si no s'indica que és parcial, s'ha d'entendre que és l'índex complet resumit de cada llibre. En les obres estructurades com a tal o que expliquen el cicle agroramader anual, s'indica aquest fet. Pel que fa a les referències, la majoria d'aquests llibres inclouen bibliografia, apartat que només és tractat específicament en els comentaris de les aportacions més rellevants. La informació es presenta comentant l'afegit de fotos antigues i/o actuals (en blanc i negre i/o en color), taules, gràfiques, figures, dibuixos, plànols i croquis de plantes de construccions i cartografia. Finalment, també s'indica si hi ha un glossari de terminologia ramadera i apèndix o annex, que afegeixin informació complementària. Alguns d'aquests llibres basats en la memòria oral, han estat escrits en base a entrevistes realitzades a informants del país, analitzades pels investigadors. No es fa esment d'aquesta metodologia, ni d'altres fonts d'informació utilitzades pels autors. Tampoc s'han inclòs les revistes científiques, ni les de divulgació, ni revistes locals, que poden aportar també valuosa informació

RESULTATS I DISCUSSIÓ

La vida pastoral ha estat investigada des de la perspectiva etnogràfica de l'estudi de l'home i també, des de la producció animal i vegetal, en recerques sobre els animals i el medi natural. En la bibliografia "clàssica" catalana sobre aquesta temàtica, destaquen cronològicament autors com Lluís (1955), Vilarrasa i Vall (1981) i Violant i Simorra (2001), en obres completes d'àmbit comarcal i Joan Amades (1982, 1983), amb el seu *Costumari Català*. Aquesta obra, fa moltes referències sobre aquestes activitats, que localitza i descriu en indrets de tota Catalunya i també de la resta de Països Catalans. Posteriorment, cal citar com a obra iniciàtica, el llibre de Costa i Savoia (1987). Les aportacions dels anys 90 amb Cutrina (1997), Roigé (1995), Mestre i Boix (1997) i actuals, Miralles – Totosaus (2005), Anglada et al. (2007), Nadal et al. (2010), Rovira et al. (2010), componen la bibliografia de caràcter local i general català, de la biblioteca de l'autor.

En l'estudi actual de la transhumància, la visió general la dona Roigé (1995), encara que tracta només del Pirineu català. Referenciats a l'apartat Altres de la bibliografia,

Rovira i Merino et al. (1999) i Farnós et al. (2010) parlen, respectivament, dels camins ramaders del Penedès i del Garraf i dels del Camp de Tarragona i de les Terres de l'Ebre i, anys enrera, autors com Vilà Valentí (1925, 1958), mostrà mapes dels camins ramaders de tota Catalunya i Llobet-Vilà Valentí (1951), explicaren la transhumància a Catalunya. En aquest mateix apartat, es citen llibres clàssics com Amades (1932), Violant i Simorra (1944, 1950, 1953) i altres obres que tracten de camins ramaders comarcals o de tota Catalunya.

De la bibliografia comentada, els treballs amb una base metodològica més sòlida són els de Pallaruelo (1988), Krüger (1995), País País (1996), Roigé (1995), Rodríguez Pascual (2001), Violant i Simorra (2001, 2003), Solà (2003), Miralles-Tutusaus (2005) i Nadal et al. (2010).

Segons el caire més o menys antropològic o tècnic, els llibres s'estructuren fonamentalment en dues parts, l'home (jerarquia, costums, indumentària, habitació, aixovar, vida, camins ramaders, contractes de pastura, gossos d'atura i ramaders – *livestock guarding dogs*-) i el ramat (races, identificació, alimentació, sanitat, maneig -estris, allotjaments i construccions ramaderes-, productes). El sistema de producció, basat en la interacció home-animal-medi es descrit en moltes de les obres, en funció del cicle anual de la vida pastoral. En alguns llibres, la terminologia tradicional emprada pels pastors, s'afegeix com a destacat resultat de recerca lingüística, en forma de vocabulari o glossari annex. Cal destacar que és una terminologia específica de l'ofici, molt rica i variada.

Es presenten a continuació els resultats obtinguts, en format "fitxa de llibre", classificats com a obra completa temàtica o parts de llibre i ordenats alfabèticament per autors.

BIBLIOGRAFIA COMENTADA - Obra completa

ANGLADA BESPÍN et al., 2007.

Al Pallars Sobirà, en una de les valls ramaderes emblemàtiques de Catalunya, trobem a l'Ecomuseu Els Pastors de la Vall d'Àssua de Llessui, una treballada exposició per visitar i aparellada, la seva corresponent publicació, un documentat manual sobre els pastors d'aquesta vall. Índex:

- La vall d'Àssua: terra de pastors
- Els protagonistes
  - Els pastors ahir
  - Els pastors avui
  - El ramat
  - Els amics del pastor
  - Els enemics del pastor
- El cicle anual
  - L'hivern
  - La primavera
  - L'estiu
  - La tardor

Inclou el cicle anual ramader. Amb fotografies en color i en blanc i negre, dibuixos i mapes. Bona bibliografia. En català.

COSTA I SAVOIA, 1987.

En l'esperit científic de l'excursionisme català, uns viatges pioners el 1982, per les cabaneres de la Catalunya nord-occidental. Una obra visionària i molt completa. Índex:

- La Catalunya seca
- Els pastors
- Bagatge del transhumant
- Ovelles i cabres
- Gossos
- Cabaneres
- El desplaçament
- Creences
- Què diuen els pastors?
- La xolla
- Salines, sal i saleres
- Parèntesi amb contrabandistes
- Maltempsades, accidents
- Malalties i trastorns
- Remeis

- Guardes
- Fems i pletes
- Llunes
- Esquelles i collars
- Marques
- Senyals d'orella
- La Catalunya plujosa

Amb bones fotografies en blanc i negre i en color i mapes. Inclou vocabulari dels pastors. Bibliografia iniciàtica, inclosa a documentació bàsica. En català.

CUTRINA I SORINAS, 1997.

El ramat i la feina de pastor al Ripollès, una de les comarques tradicionals ramaderes més importants, bressol de la principal raça ovina de Catalunya, la Ripollesa. Índex:

- La comarca del Ripollès
- El relleu
- Tradició ramadera de la comarca
- Els privilegis
- La transhumància
- L'ovella ripollesa
- Divisió de les ovelles per edats
- Els pastors
- La vestimenta tradicional
- Les categories en el món pastoril
- La baciva
- La tosa
- Les barraques
- Núria
- Les marques
- L'alimentació dels pastors
- Els amics del pastor
- Els enemics del pastor
- Les esquelles
- Malalties del bestiar oví

- La tornada de muntanya
- Les fires de bestiar
- El tirapeu
- El capar
- Treballs en fusta
- Els contractes d'herbes
- Supersticions a muntanya
- Alguns remeis casolans
- Un ball de pastors
- Refranys

Amb fotografies antigues i actuals en blanc i negre i mapes. Inclou breu vocabulari. En català.

PEIRE DE VAIRAU, 1996.

Al nord de Catalunya, al país dels *causses*, la tradició transhumant occitana explicada en un bon llibre de l'associació los Andralhans, de Millau. Amb fotografies en blanc i negre, dibuixos i mapes. Inclou glossari. Bona bibliografia. En francès.

KLEIN, 1990.

Una obra clàssica de la història econòmica espanyola, la de la institució castellana del Honrado Concejo de la Mesta, publicada el 1919. Apèndix: glossari d'impostos locals recaptats sobre ovelles. En castellà.

KRÜGER, 1995. Vol. II.

Una bona mostra de la metodologia etnogràfica germànica, en una recerca sobre la cultura pastoral dels Alts Pirineus (País Basc-Andorra). Índex:

- *Vestido*
- *Utensilios pastoriles*
- *Indicadores de caminos y capillas*
- *Collares*
- *Cencerros*
- *Collares y correas para cencerros*
- *Collar de pesebre*

- *Desmamadoras*
- *Saleras*
- *Aprisco y redil*
- *Marcar los animales*
- *Esquileo*
- *Tareas pastoriles*
- *Producción lechera*
- *Elaboración de mantequilla*
- *Elaboración de queso*

Amb fotografies antigues en blanc i negre, dibuixos i mapes. En castellà.

LLUÍS, 1955, 1994.

D'entre la seva gran obra sobre la comarca del Pallars Sobirà, en aquests llibre recorda la seva vida com a sagal. Inclou vocabulari. Amb fotos antigues en blanc i negre (edició de 1994). En català.

MESTRE I BOIX, 1999.

La fira ramadera de l'Hostal del Vilar a Sant Agustí de Lluçanès, un dels hostals de camí ramader més importants de Catalunya. Inclou el cicle anual. Amb fotografies antigues i actuals en blanc i negre, mapes, taules, quadres i dibuixos. Bona bibliografia. En català.

MIRALLES – TUTUSAUS, 2005.

Una edició luxosa amb bon text i excel·lents fotografies, presentada per un dels grans especialistes en camins ramaders de Catalunya. Índex:

- El pastor català i el seu món
  - Homes i bèsties d'un món que s'acaba
  - Un passat grandios, i tanmateix, miserable
  - Els ecos d'una cultura mil·lenària
- Pels camins de la pols i de l'herba
  - Sempre rera l'herba, entre el mar i la muntanya
  - Una xarxa de camins on el bestiar té dret de pas

- Mil anys de transhumància a Catalunya
- La roda eterna de les esquelles
  - La tardor
  - L'hivern
  - La primavera
  - L'estiu

Inclou el cicle anual. Amb fotografies en color actuals i antigues en blanc i negre i mapes en blanc i negre. Inclou glossari. Bona bibliografia. En català.

NADAL SUBIRÀ et al., 2010.

La darrera recerca antropològica publicada sobre aquest tema. Un treball exhaustiu sobre els transhumants de l'Alta Ribagorça, trenta anys després de la cabanera de Costa i Savoia. Índex:

- Població i economia
- Les cases i els de casa
- El ramat i els altres animals
- Les terres
- Les instal·lacions i la maquinària
- Els de casa i el *rumano*
- Els papers
- La feina, el cicle productiu i els comptes
- La cabanera
- Els pastors
- Annexos

Inclou el cicle anual. Adjunta un DVD, amb el documental Transhumants i Cartografia digital. Amb fotografies en blanc i negre, gràfics, taules i mapes. BTT: ruta ciclable de pujada i de baixada, en la major part del recorregut. Bona bibliografia. En català.

PAÍS PAÍS, 1996.

El pastoreig i el pastor a l'època prehistòrica a l'illa de la Palma (Canàries). Inclou el cicle anual, l'aigua com a recurs i croquis de construccions ramaderes. Amb fotografies en blanc i negre i mapes. En castellà.

PALLARUELO, 1988.

Una obra clàssica de la ovicultura aragonesa, amb excel·lents i impressionants fotografies antigues dels fotògrafs Ricardo Compairé (realitzades els anys 1920-41) i Foradada (que publicà les seves fotos al llibre El Pirineo español de Violant i Simorra).

Índex:

- *Organización social del pastoreo*
- *Marco normativo y conflictos*
- *El ciclo anual de los pastores*
- *La circulación del dinero*
- *Construcciones y artesanía*
- *Mitos, ritos y creencias*
- *La agonía de una sociedad y de un oficio*

Inclou el cicle anual i plànols i croquis de construccions ramaderes. Amb fotografies antigues i actuals en blanc i negre, dibuixos i mapes. Cita bibliografia "clàssica". En castellà.

RODRÍGUEZ PASCUAL, 2001.

La cultura i forma de vida dels pastors transhumants de Lleó. Índex:

- *La montaña leonesa: el medio físico y humano*
- *La Mesta, cabañas y mayorales*
- *Cabañas y piaras: evolución durante el siglo XX*
- *Los extremos: zonas de invernada, construcciones, prácticas ganaderas y vida de los pastores*
- *La montaña*
- *Las enfermedades de los animales*
- *Los viajes a extremos. Las cañadas ganaderas.*
- *Descripción de las cañadas en León: origen, formación y principales ramales*
- *Desde León a Extremadura y La Mancha: las largas rutas de la trashumancia*
- *En el ocaso del siglo XX*
- *El futuro: la trashumancia en el siglo XXI*

Amb bones fotografies actuals en color i antigues en blanc i negre i mapes en color de les 3 cañadas reales leonesas. Excel·lent bibliografia. En castellà.

ROIGÉ VENTURA, 1995.

En la recuperació cultural i patrimonial de les vies pecuàries, aquestes publicacions de l'ICONA, són unes molt bones guies territorials per conèixer aquests camins. Índex:

- *El Pirineo catalán: unidad geográfica, diversidad ecológica*
- *La ganadería en el Pirineo catalán*
- *La trashumancia en el Pirineo catalán: características y cuantificación*
- *Los pastos de verano y la propiedad comunal*
- *El transporte de ganado y los caminos ramaders*
- *Pastores y transhumancia, hoy*

Amb taules, figures, bona cartografia i fotografies en color. Bona bibliografia. En castellà.

ROVIRA et al., 2010.

12 camins mil·lenaris de la xarxa pecuària catalana, comentats per un dels grans especialistes en camins ramaders de Catalunya. Amb mapes i fotografies en color i en blanc i negre. Inclou glossari. En català.

VILARRASA I VALL, 1981.

Una obra cabdal de l'etnografia pastoral catalana sobre el Ripollès-Berguedà-Lluçanès, tan detallada com *La vida a pagès* i amb interessants apèndix. Índex:

- Estiu
- Tardor
- Hivern
- Primavera
- Apèndix

Basada en el cicle anual. Amb fotografies antigues i dibuixos en blanc i negre i quatre apèndix (I Vocabulari, II Les esquelles,...). En català.

VIOLANT I SIMORRA, 2001.

Sota la influència del filòleg i romanista alemany Krüger, Violant i Simorra escriu l'obra cabdal de l'etnografia pastoral pallaresa. Índex resumit:

- La tradició pastoral

- Els pastors
- El bestiar
- L'habitació pastoral
- L'organització jurídica i econòmica
- La vida pastoral del bestiar xic i gros
- La indústria casolana de la llet
- Anecdolari i refranyer pastorals
- Annex

Inclou el cicle anual. Amb mapes i fotografies antigues i actuals en blanc i negre i dibuixos. Bona bibliografia "clàssica". En català.

BIBLIOGRAFIA - Parts de llibre

AMADES, 1982, 1983.

Als índex analítics de l'incommensurable Costumari Català (5 volums), recopilació de cultura tradicional i popular dels Països Catalans realitzada en el període 1935-1950 per Joan Amades, apareixen moltes de les paraules relacionades amb la vida pastoral, que seran extensament explicades en els cinc volums que componen el cicle anual. Amb dibuixos en blanc i negre i làmines en color. En català.

BATALLA, 2007.

Aquest llibre parla d'antics oficis, entre els quals, el de pastor. En català.

DANEY, 1992.

Un curiós diccionari sobre les Landes on apareixen, entre d'altres, els famosos pastors dalt de xanques. Amb fotografies antigues i actuals en blanc i negre, dibuixos i mapes. En francès.

FERRER I ALÒS, 2009.

En una elegant edició, un recordatori comparatiu sobre la Catalunya rural, on cita les carrerades, les pastures comunals i la transhumància. Amb bones fotografies antigues en blanc i negre i actuals en color. En català.

FUGAROLAS – VILÀ, 2007.

En una de les obres més exhaustives de la comarca de la Selva sobre la vida a pagès, Fugarolas parla també de pastors i d'altres antics oficis. Amb fotografies antigues en blanc i negre i actuals en color (indrets, masies, flora, fauna) i mapes en color. En català.

LLOBET, 1990.

En l'obra cabdal de l'etnogeografia montsenyenca, la ramaderia es presentada com la principal activitat geoeconòmica. Inclou el cicle anual. Amb fotografies antigues en blanc i negre, plànols de masies, taules, gràfiques, dibuixos i un mapa en color. Apèndix variats. Bona bibliografia "clàssica". En català.

PADILLA, 1997.

Les respostes de la Vall d'Àneu als qüestionaris de Francisco de Zamora de 1790, fan esment de molts aspectes relacionats amb la ramaderia de la vall. Amb fotografies antigues en blanc i negre. En castellà i català.

PONT, 2005.

Excel·lent diccionari escrit per un pagès jubilat. Imprescindible pels estudiosos de la vida pagesa. Amb fotografies actuals i antigues en blanc i negre i dibuixos. Annex: taules de superfícies i de longituds. En català.

PONT, 2006.

Aquest llibre parla d'antics oficis, entre els quals, el de pastor. Amb fotografies actuals en blanc i negre. En català.

RANGIL, 2009.

El millor recull (hi ha 2 volums més) de cultura oral sobre la pagesia del Montnegre. Amb fotografies antigues en blanc i negre. En català.

SOLÀ I MAS, 2003.

Economia tradicional, desenvolupament rural i patrimoni etnològic al Montsec. Índex parcial:

- Ramaderia ovina:
  - Races ovines
  - Alimentació: el cicle anual de pastures
  - Malalties i animals perjudicials per al bestiar
  - Camins ramaders
  - Corral, bordes i vedats
  - Utilitatge ramader
  - Contractes de pastura
  - Pastors i treball
  - Ús i comerç dels productes derivats de la ramaderia

Inclou el cicle anual. Amb fotografies actuals en blanc i negre. Bona bibliografia. En català.

VIOLANT I SIMORRA, 2003.

L'obra cabdal de l'etnografia pirinenca dóna una acurada descripció de l'organització comunal agropecuària i de la vida pastoral. Índex parcial:

- *Vida pastoral*
  - *Los pastores*
  - *Marcas de propiedad y arreos del ganado*
  - *La vida del pastor*
  - *La industria de la leche*

Inclou el cicle anual i croquis de construccions ramaderes. Amb fotografies antigues en blanc i negre, croquis de plantes de cases, dibuixos (estris, detalls constructius,...). Bona bibliografia "clàssica". Inclou glossari dels dissenys. En català.

TERMCAT, 2002.

Un bon diccionari professional, veterinari i ramader. Annexos: 1 Etnologia. 2. Morfologia. Índex en català, castellà, francès i anglès. En català.

ACTUALITAT

Però la informació pastoril i/o transhumant en l'actualitat no es redueix només en fonts escrites i orals. També podrem localitzar fonts importants d'informació en format digital i en línia elaborada per institucions i grups de recerca principalment que donen un valor afegit a l'estudi i la recerca d'aquesta activitat que pretén trobar els seu lloc en uns temps de canvis permanents i on la muntanya no en resta aïllada. La Generalitat de Catalunya ha fet [tasques importants de divulgació](#) presentat la vida dels pastors com una realitat pròpia del país dins el ric bagatge històric de la cultura popular. I alhora ha promogut la [difusió dels camins ramaders](#), la seva classificació i usos que se'n deriven des d'un punt de vista mediambiental i d'obra pública.

En l'àmbit de recerca etnològica i dins el marc de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya impulsat pel Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana es va portar a terme un estudi sobre la situació de la cabanera des del pla de Lleida fins les pastures de muntanya de l'Alta Ribagorça. Els estudis portats a terme per Elisabet Nadal, Juan Ramón Iglesias i Ferran Estrada els anys 2005-2008 han donat peu al llibre que porta per títol "[Transhumàncies del segle XXI](#)" publicat dins la col·lecció [Temes d'Etnologia de Catalunya](#) i pretén donar a conèixer al gran públic l'activitat de la transhumància, que en el passat havia estat un element clau de l'economia, la societat i la cultura de moltes zones del nostre país i que avui, malgrat haver disminuït el seu pes, continua tenint una importància econòmica, ecològica i simbòlica rellevant. En l'actualitat, Transhumàncies es pot veure en format exposició itinerant en diversos punts de la geografia catalano-aragonesa en l'actualitat com la recentment feta a la UAB i que la seva Biblioteca de Veterinària ha [publicitat en una web](#).

L'octubre del 2010 es presentava a Lleida la jornada "[Els camins ramaders i la transhumància a Catalunya](#)", organitzada per la Fundació del Món Rural amb l'objectiu de promoure aquest tipus de vies que com diuen ells mateixos "constitueixen un patrimoni econòmic, cultural, històric, arquitectònic, paisatgístic i ecològic que és imprescindible preservar" amb unes aportacions que es poden

[consultar en línia](#).

Iniciatives com la recent creació d'un [banc d'imatges del món agrari català](#) i [l'arxiu fotogràfic dels Estudis de la Masia Catalana](#) promoguda pel mecenes Rafael Patxot, només fan que enriquir la informació disponible per seguir aprofundint en la temàtica pastoril.

CONCLUSIONS

Els lectors i investigadors disposen d'una bona base bibliogràfica per conèixer a bastament, aquesta activitat a Catalunya. La informació més exhaustiva és aportada per la bibliografia "clàssica", encara que els treballs més recents aprofundeixen en la realitat actual i en el futur d'aquesta activitat. Encara que la zona més estudiada segueix sent el Pirineu, treballs clàssics i actuals parlen també de comarques costaneres del centre i del sud de Catalunya.

En el nostre àmbit sociogeogràfic, la producció ovina és, a hores d'ara i per motius tecnicoeconòmics, una ramaderia tradicional que encara perviu i que només pot subsistir com a tal en grans espais pastorívols. La actual crisi estructural que pateix el sector oví de carn a Catalunya, per augment dels costos de producció, manca de pastors professionals (per inexistència de relleu generacional), fragmentació del territori per la construcció d'infraestructures, polígons industrials i zones residencials ha provocat la davallada del cens animal; quan un pastor es jubila es treu el ramat. El descens del seu consum pel seu elevat preu, fa que sigui considerada cada cop més una carn d'àpat festiu, cosa que minva encara més la perspectiva de futur comercial d'aquest sector.

Encara que, realment, per assaborir una bona carn de xai o de corder a la brasa, cal anar als pobles de muntanya per on ha passat tradicionalment tota la vida, aquest mateix bestiar pels seus camins ramaders...

BIBLIOGRAFIA RECOMANADA

Obra completa

- ANGLADA BESPÍN R.M., COLOM PRIÓ J., GARCIA QUERA N., LLUVICH SEGARRA E. 2007. Ecomuseu dels pastors de la vall d'Àssua. Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Llessui. **(Fig 1)**
- COSTA I SAVOIA E. 1987. Viatges amb els pastors transhumants per les cabaneres de la Catalunya nord-occidental, entre l'Éssera i el Segre. Editorial Montblanc Martin-CEC. Barcelona. **(Fig 2)**
- CUTRINA SORINAS G. 1997. Ovelles i pastors al Ripollès. Edicions Maideu. Ripoll. **(Fig 3)**
- DE VAIRAU P. 1996. En dralha. Sur les chemins de troupeaux à travers les Grands et Petits Causses. Transhumances caussenardes, vie pastorale. Los Aldrahans. Millau. **(Fig 4)**
- KLEIN J. 1990. La mesta. Alianza Editorial. Madrid. **(Fig 5)**
- KRÜGER F. 1995. Los Altos Pirineos. Cultura pastoril. Vol. II. DGA-Diputació de Huesca-Garsineu Edicions. Tremp. **(Fig 6)**
- LLUÍS J. 1955. Records de la meva vida de pastor. Biblioteca Folklòrica Barcino, volum XII. Editorial Barcino. Barcelona.
- LLUÍS J. 1994. Records de la meva vida de pastor. Garsineu Edicions. Tremp. **(Fig 7)**
- MESTRE I BOIX P. 1999. La fira ramadera de l'Hostal del Vilar (Sant Agustí de Lluçanès). Cossetània Edicions. Valls. **(Fig 8)**
- MIRALLES F., TUTUSAUS F. 2005. Mil anys pels camins de l'herba. Editorial Efadós. El Papiol. **(Fig 9)**
- NADAL SUBIRÀ E., IGLESIAS RICOU J.R., ESTRADA BONELL F. 2010. Transhumàncies del segle XXI. Ramaderia ovina i transhumància a l'Alta Ribagorça. Temes d'Etnologia de Catalunya núm. 20. CPCPTC. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Generalitat de Catalunya. Barcelona. **(Fig 10)**
- PAÍS PAÍS F. J. 1996. La economía de producción en la prehistoria de la isla de la Palma: la ganadería. Estudios Prehispánicos. Nº 3. Dirección General de Patrimonio Histórico. Gobierno de Canarias. Santa Cruz de Tenerife.

- PALLARUELO S. 1988. Pastores del Pirineo. M^o de Cultura. Madrid. **(Fig 11)**
- RODRÍGUEZ PASCUAL M. 2001. La trashumancia. Cultura, cañadas y viajes. Edilesa. León. **(Fig 12)**
- ROIGÉ VENTURA X. 1995. Pirineo catalán. Cuadernos de la trashumancia N° 13. ICONA. Madrid. **(Fig 13)**
- ROVIRA J., FORCADA I., JORDANA J. 2010. 12 camins mil·lenaris. Guies del Centre Excursionista de Catalunya, 27. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona. **(Fig 14)**
- VILARRASA I VALL S. 1981. La vida dels pastors. Arxiu Museu Folkloric de Sant Pere de Ripoll. Ripoll. **(Fig 15)**
- VIOLANT I SIMORRA R. 2001. La vida pastoral al Pallars. Biblioteca Ramon Violant i Simorra. Garsineu Edicions. Tremp. **(Fig 16)**

Parts de llibre

- AMADES J. 1982. Costumari català. El curs de l'any. Vol. I: Hivern. Salvat Editores-Edicions 62.
- AMADES J. 1983. Costumari català. El curs de l'any. Vol. II: Les Carnestoltes – La Quaresma – Setmana Santa – El cicle pasqual. Salvat Editores-Edicions 62. Barcelona.
- AMADES J. 1983. Costumari català. El curs de l'any. Vol. III: Corpus - Primavera. Salvat Editores-Edicions 62. Barcelona.
- AMADES J. 1983. Costumari català. El curs de l'any. Vol. IV: Estiu. Salvat Editores-Edicions 62. Barcelona.
- AMADES J. 1983. Costumari català. El curs de l'any. Vol. V: Tardor. Salvat Editores-Edicions 62. Barcelona.
- BATALLA A. 2007. Antics oficis i costums que es perden (al Pallars i al Pirineu). Garsineu Edicions. Tremp. **(Fig 17)**
- DANEY CH. 1992. Dictionnaire de la lande française. Éditions Loubatières. Portet-sur-Garonne.
- FERRER I ALÒS L. 2009. La Catalunya rural, abans i ara. Saga Editorial. Barcelona. **(Fig 18)**
- FUGAROLAS I MASÓ J., VILÀ I CAMPS J. 2007. Fogars de la Selva, temps ha. Fugarolas i Masó-Vilà i Camps Editors. Fogars de la Selva. **(Fig 19)**

- LLOBET S. 1990. El medi i la vida al Montseny. Estudi geogràfic. Museu de Granollers – Agrupació Excursionista de Granollers. Granollers. **(Fig 20)**
- PADILLA J.M. 1997. Respostes de la Vall d'Àneu als qüestionaris de Francisco de Zamora (1790). Garsineu Edicions. Tremp.
- PONT M. 2005. Vocabulari del pagès. Arrels. Editorial Pòrtic. Barcelona.
- PONT C. (Coord.). 2006. Dossier Oficis. En: Cadí Pedraforca. Núm. 01. p. 37-69. AMDG, SL. Cassà de la Selva.
- RANGIL D. 2009. Vògits, modolons i desfedors. Recull de cultura oral del Montnegre (II). Daniel Rangil i Brunet Editor. **(Fig 21)**
- SOLÀ I MAS J. 2003. La muntanya oblidada. Economia tradicional, desenvolupament rural i patrimoni etnològic al Montsec. CPCPTC. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. Barcelona. **(Fig 22)**
- VIOLANT I SIMORRA R. 2003. El Pirineo español. Vida, usos, costumbres y tradiciones de una cultura milenaria que desaparece. Ad litteram, 18. Editorial Alta Fulla. Barcelona. **(Fig 23)**
- TERMCAT. 2002. Diccionari de Veterinària i Ramaderia. Enciclopèdia Catalana. Barcelona. [Versió línia](#) **(Fig 24)**

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA

Somni (Documental); El Somni [Enregistrament Vídeo] = El Sueño = Le Rêve = A Dream / Un Film De Christophe Farnarier. . FARNARIER, Christophe, et al eds., Barcelona : Cameo Media, DL 2009.

Diari d'Una Transhumància [Enregistrament De Vídeo]. La Bisbal d'Empordà : Video Play, DL 1988.

30 Minuts (Programa De Televisió). Seleccions; Es Busca Pastor [Enregistrament Vídeo] / Un Reportatge De Josep M. Fernández i Lluís Jené ; Producció De Sandra Rierola. . FERNÁNDEZ, Josep M.; JENÉ, Lluís and RIEROLA, Sandra eds., [Barcelona] : Televisió de Catalunya, cop. 2010.

Camins Ramaders Del Camp De Tarragona i Les Terres De l'Ebre / [Textos: Àlex Farnós Bel ... [Et Al.]]. . FARNÓS BEL, Àlex; and PROVÍNCIA., Tarragona (Catalunya :. eds., Tarragona : Diputació de Tarragona, 2010.

Museu De La Vida Rural : L'Espluga De Francolí. . I, Fundació Jaume ed., Barcelona : Fundació Jaume I, 1990. ISBN 8472266257.

Diari d'Una Transhumància [Enregistrament Vídeo] / Vídeo Realitzat Per Angel Quintana ... [Et Al.] ; Amb l'Assessorament d'Ernest Costa. . QUINTANA, Àngel ed., La Bisbal d'Empordà : Vídeo Play Serveis, 1987.

ALBERT, Marlène. *Bergers Et Troupeaux En Languedoc Et Catalogne / Marlène Albert, André Cabrol, Jean-Pierre Piniès.* . CABROL, André; and PINIÈS, Jean-Pierre eds., Carcassonne : Garae, 1985.

AMADES, Joan, 1890-1959. *Vocabulari Dels Pastors / Joan Amades*. Barcelona : Impremta de la Casa de Caritat, 1932. ISBN 111119094139.

FONT BRUCH, Marta. *Projecte Transhumància [Manuscrit] / Marta Font Bruch ; Directora: Dolors Vidal Casellas*. . VIDAL I CASELLAS, Dolors ed., , 2001.

GASSÓ I CREHUET, Joaquim. *La Vida De Tres Generacions De Pastors / Per En Joaquim Gassó i Crehuet*. [Barcelona] : Generalitat de Catalunya. Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, 1991.

LLOBET, Salvador, 1908-1991. *La Trashumancia En Cataluña / Salvador Llobet y Juan Vilá Valentí*. . VILÀ VALENTÍ, J.; and GÉOGRAPHIE, Congrès International de eds., Lisboa : [s.n.], 1951.

MUNTANÉ BARTRA, J. (. *La Casa, La Feina, La Vida Quotidiana / J. Muntané Bartra, J. Muntané Manaut i N. Muntané Manaut ; il·lustracions De Joaquim Carbonell*. . MUNTANÉ MANAUT, J., et al eds., Puigcerdà : Institut d'Estudis Ceretans, 2010. ISBN 9788493311193.

NADAL SUBIRÀ, Elisabet. *Trashumants, Estudi d'Una Explotació Ramadera a La Vall De Boí / Eli Nadal Subirà ; Tutor: Ferran Estrada*. . ESTRADA I BONELL, Ferran,; and BARCELONA., Universitat de eds., , 2005.

PONS I RIBOT, Marc, 1919-. *Eines i Feines : Vivències a Cerdanya a Principis De Segle / Guió d'En Marc Pons i Ribot ; Narració d'En Manel Figuera i Abadal ; Dibuixos d'En Joaquim Carbonell i Cornejo*. . FIGUERA I ABADAL, Manel, et al eds., Puigcerdà : [Girona] : Institut d'Estudis Ceretans ; Patronat Francesc Eiximenis, 1999.

PUJOL CRUELLES, Adrià, 1974-. *La Tradició En Moviment / [Autors: Adrià Pujol, Pablo González]*. . GONZÁLEZ, Pablo; TERRITORI, Fundació Catalunya i.and INFRAESTRUCTURAS, Abertis eds., Barcelona : Fundació Catalunya i Territori, 2007.

RIU, Manuel, 1929-2011. *Transhumància De La Vall De Lord a Les Comarques Centrals De Catalunya / Manuel Riu*. . d'Odena,Asamblea Intercomarcal de Investigadores del Penedès i Conca ed., Martorell : [s.n.], 1950.

ROVIRA I MERINO, Joan. *Camins De Transhumància Al Penedès i Al Garraf : Aproximació a Les Velles Carrerades ... / Joan Rovira i Merino, Ferran Miralles i Sabadell ; Han col·laborat En Aquest Treball ... Vicenç Carbonell i Virella ... [Et Al.]*. . MIRALLES I SABADELL, Ferran; CARBONELL I VIRELLA, Vicençand RAMADERS, Associació d'Amics dels Camins eds., [Vilafranca del Penedès] : Associació d'Amics dels Camins Ramaders, DL 1999.

RURAL, Fundació d. M. *Camins Ramaders De Catalunya 1:500 000 [Document Cartogràfic] : Eixos Principals / Produït Per: Fundació Del Món Rural, Institut Cartogràfic De Catalunya*. . CATALUNYA, Institut Cartogràfic de ed., Escala 1:500 000 ; Projectió UTM. El·lipsoide de Hayford. Datum europeu ed. [Barcelona] : Fundació del Món Rural, [etc.] , 2010a.

RURAL, Fundació d. M. *Camins Ramaders i Transhumància a Catalunya : Recomanacions i Propostes / Fundació Del Món Rural*, [Barcelona] : Fundació del Món Rural, 2010b.

SOLER I MATA, Joan. *A Tall De Presentació [Recurs Electrònic] : Memòria, Cultura i Vida Quotidiana a La Catalunya Rural / Joan Soler i Mata*.

TERRADAS SABORIT, Ignasi, 1950-. *Antropología Del Campesino Catalán / Ignasi Terradas*. . FERNÁNDEZ, Laura ed., Barcelona : A. Redondo, cop. 1973. ISBN 8471590964 (o. c.); 8471590980 (vol.1); 8471590999 (vol.2).

TORRES I SOCIATS, Jordi. *A Toc De Campana : Com Es Vivia a La Catalunya Rural / Jordi Torres i Sociats*. Sant Vicenç de Castellet : Farell, 2009. ISBN 9788492811014.

TREPAT I DELTELL, Eduard. *No Diguis Blat-- : La Memòria Del Món Rural / [Autors: Eduard Trepà i Deltell i Anna Vilaseca i Puigpelat]*. . VILASECA I PUIGPELAT, Anna; and RURAL, Fundació del Món eds., [Lleida] : Fundació del Mon Rural, 2009.

VILÀ VALENTÍ, J. (. , 1925-. *El Món Rural a Catalunya*. . VILA, Pau,; and GEOGRAFIA, Societat Catalana de eds., Barcelona : Societat Catalana de Geografia, 2010. ISBN 9788499650289.

VILÀ VALENTÍ, J. (. , 1925-. *El Món Rural a Catalunya / Per Joan Vilà Valentí ; Amb Una Presentació De Pau Vila*. . VILA, Pau, ed., Barcelona : Curial, 1973. ISBN 847256018X.

VILÀ VALENTÍ, J. (. , 1925-. *La Ramaderia a Catalunya / [Joan Vilà i Valentí]*.

VILÀ VALENTÍ, J. (. . 1958-. *La ramaderia a Catalunya*. Geografia de Catalunya, Solé Sabaris, L., ed., Barcelona: Aedos.

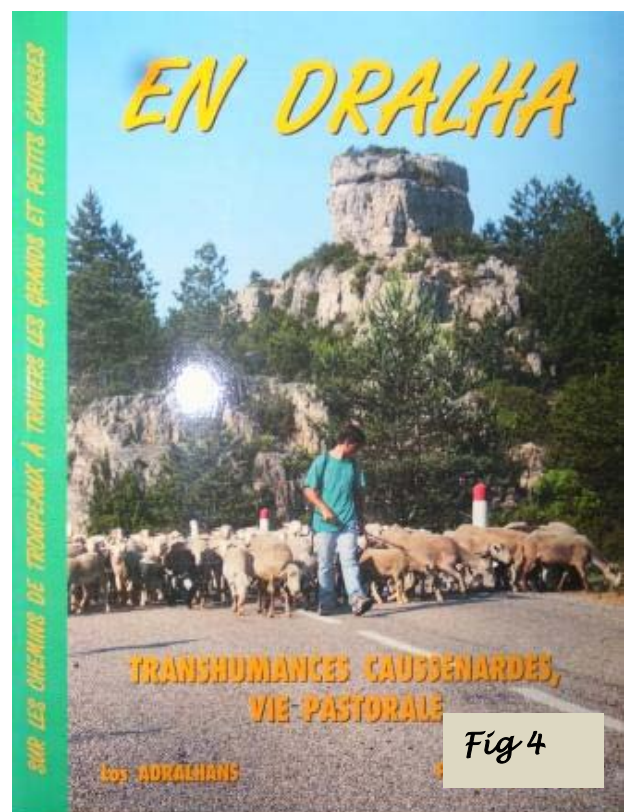
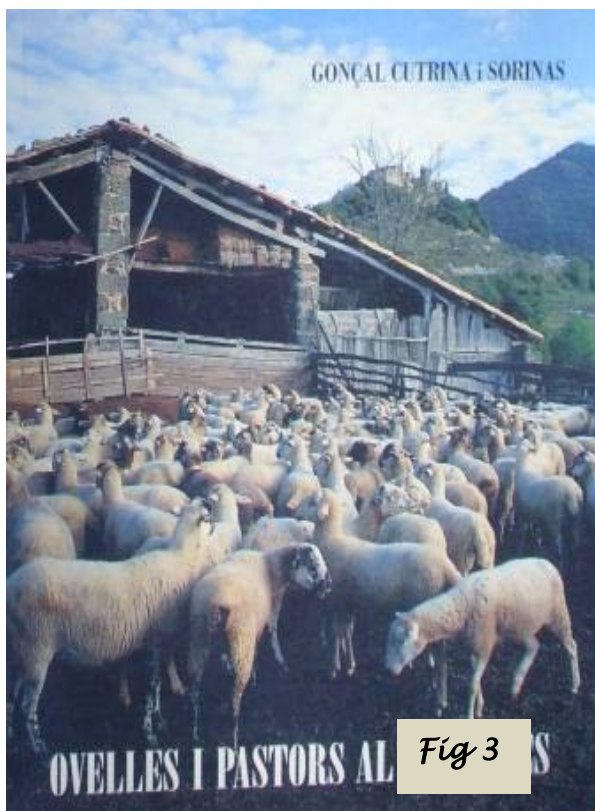
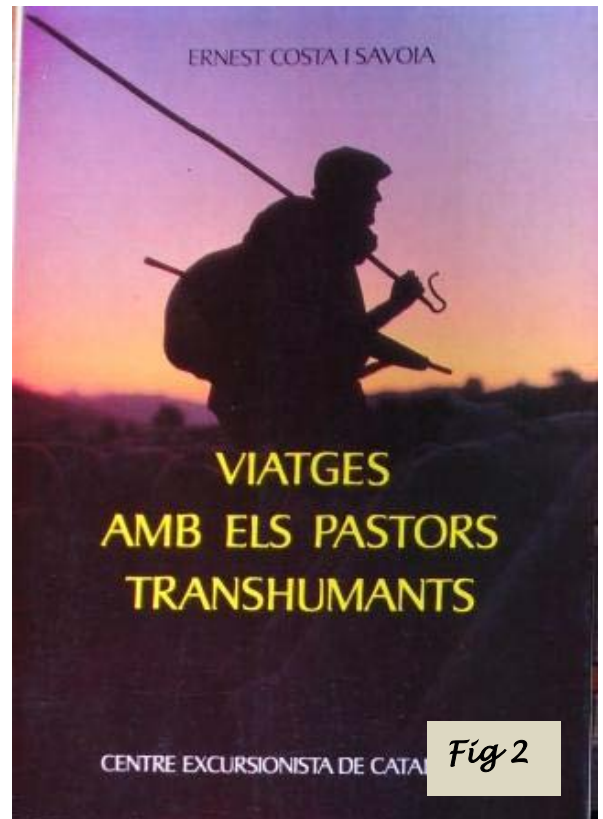
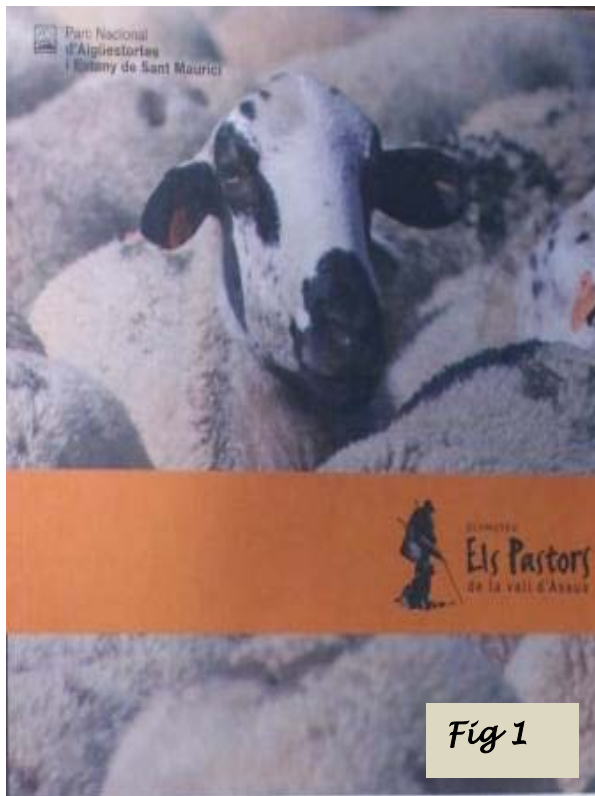
VIOLANT I SIMORRA, R. (. , 1903-1956. *Els Pastors i La Música / Ramon Violant i Simorra*. Barcelona : Barcino, 1953.

VIOLANT I SIMORRA, R. (. , 1903-1956. *Supervivencias De Ritos Pastoriles Arcaicos En Cataluña y Aragón / Ramón Violant y Simorra*. [Madrid : s.n., 1950].

VIOLANT I SIMORRA, R. (. , 1903-1956. *De Arte Pastoril : Los "Garrots" / Ramon Violant y Simorra*. Barcelona : Instituto de Historia de Barcelona, Archivo Histórico de la Ciudad, 1944.

APARTAT GRÀFIC

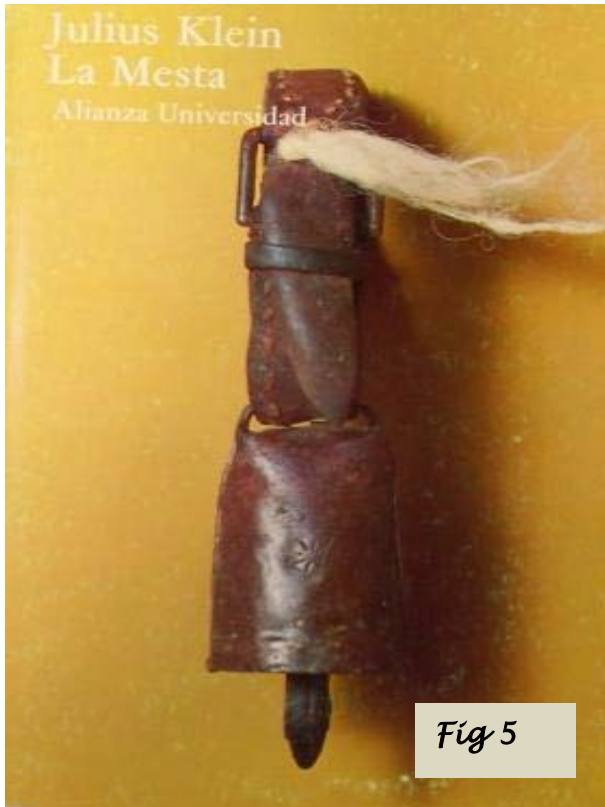

Fig 5

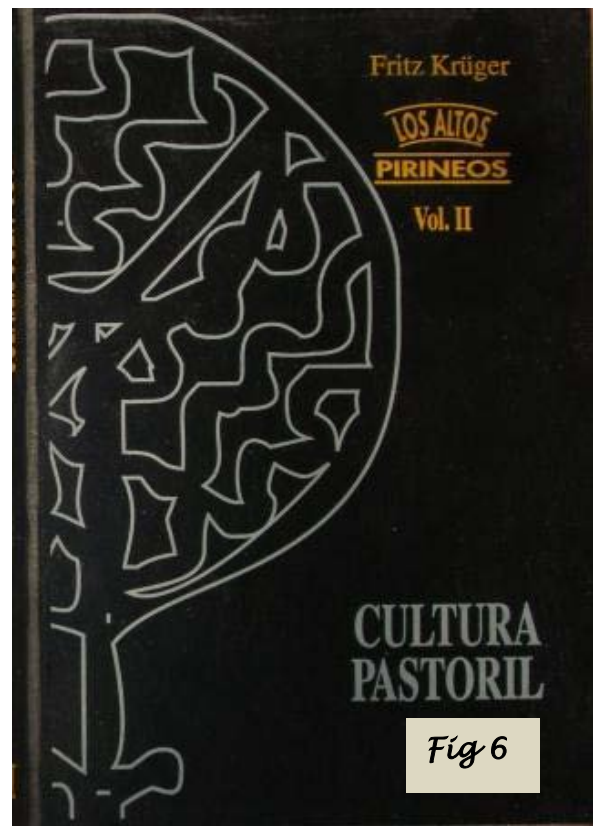

Fig 6

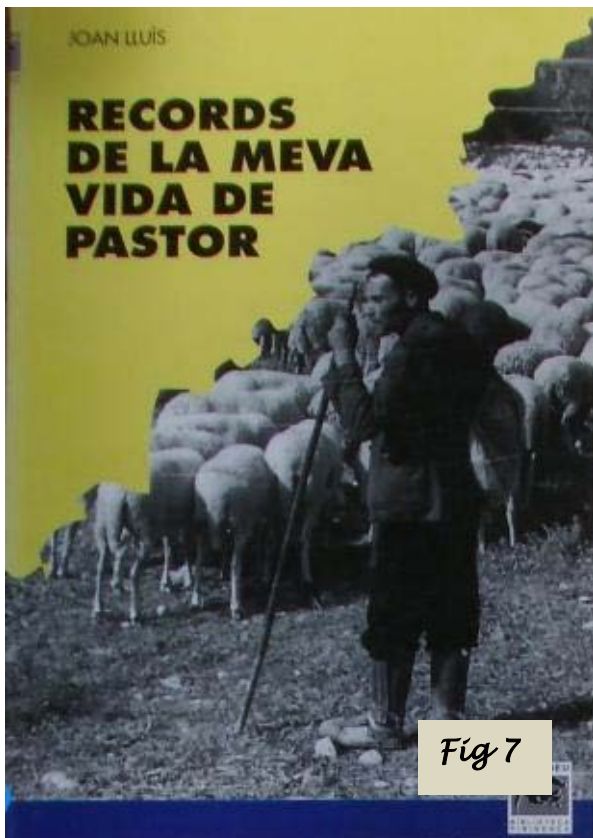

Fig 7

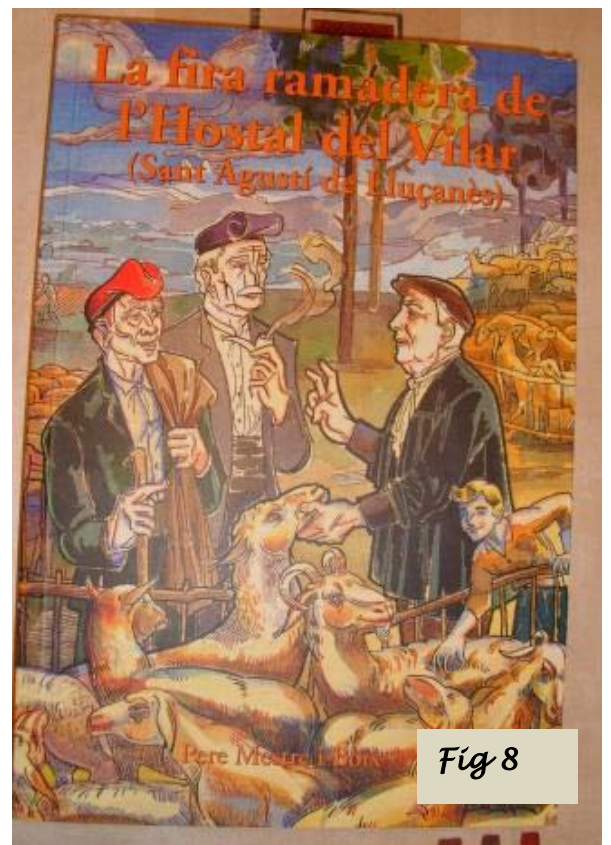

Fig 8

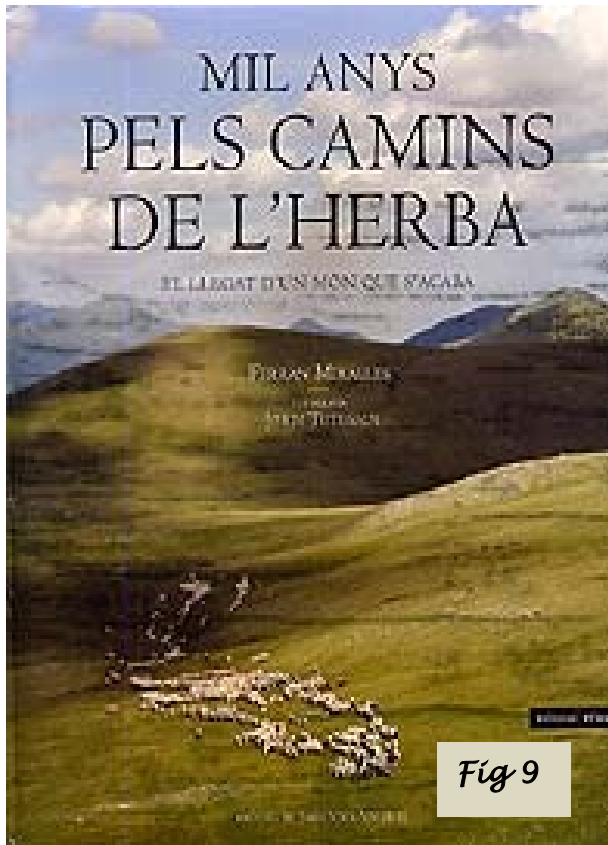

Fig 9

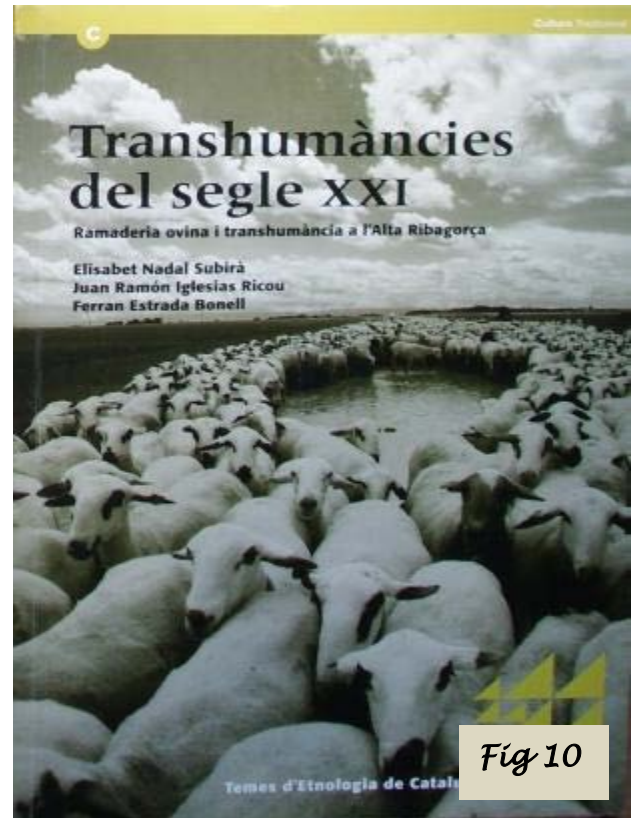

Fig 10

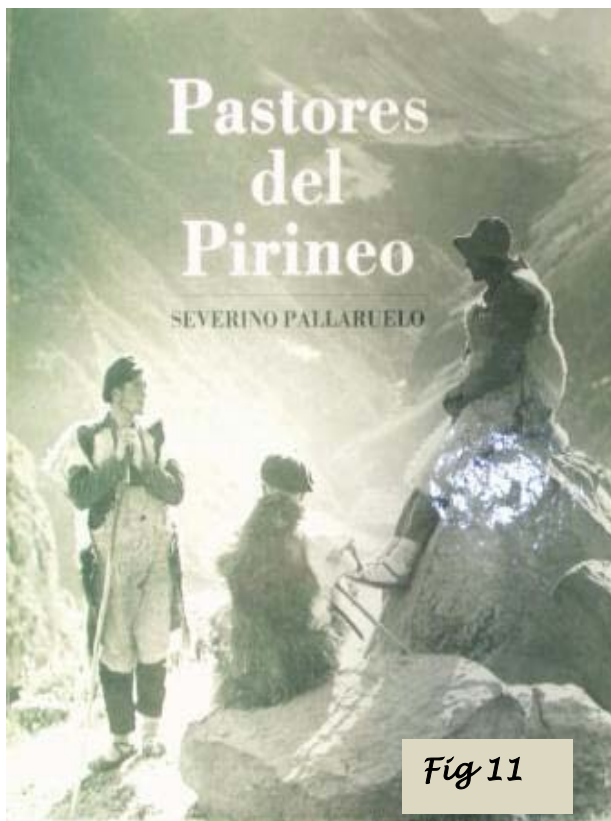

Fig 11

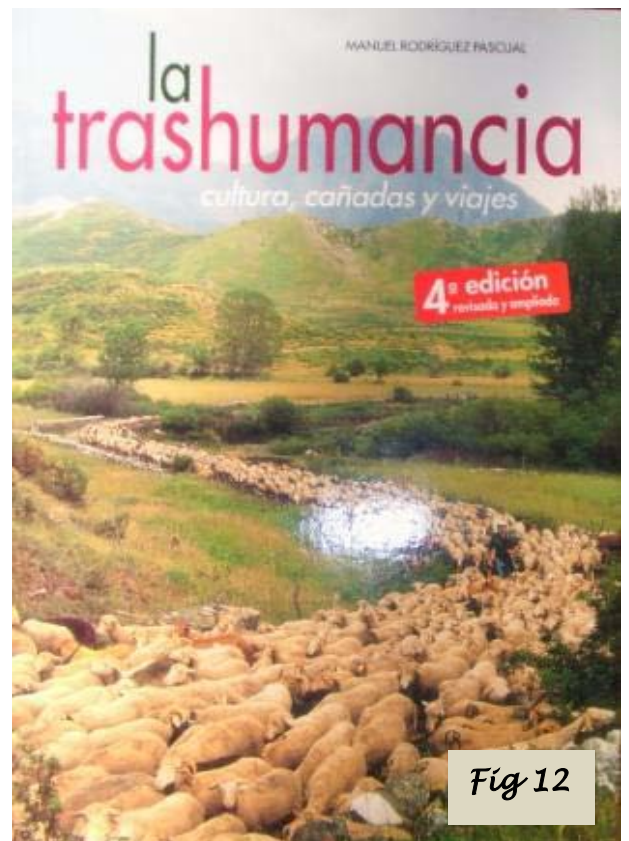
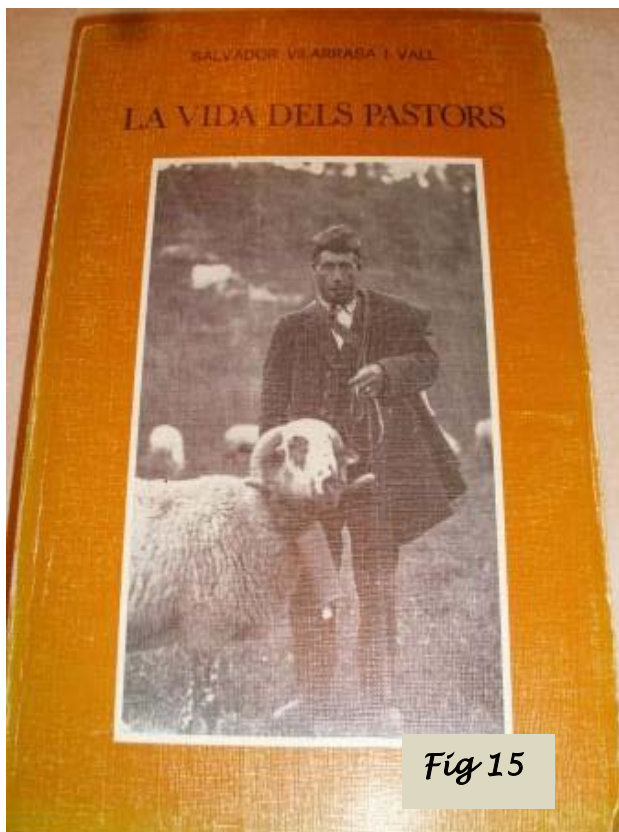
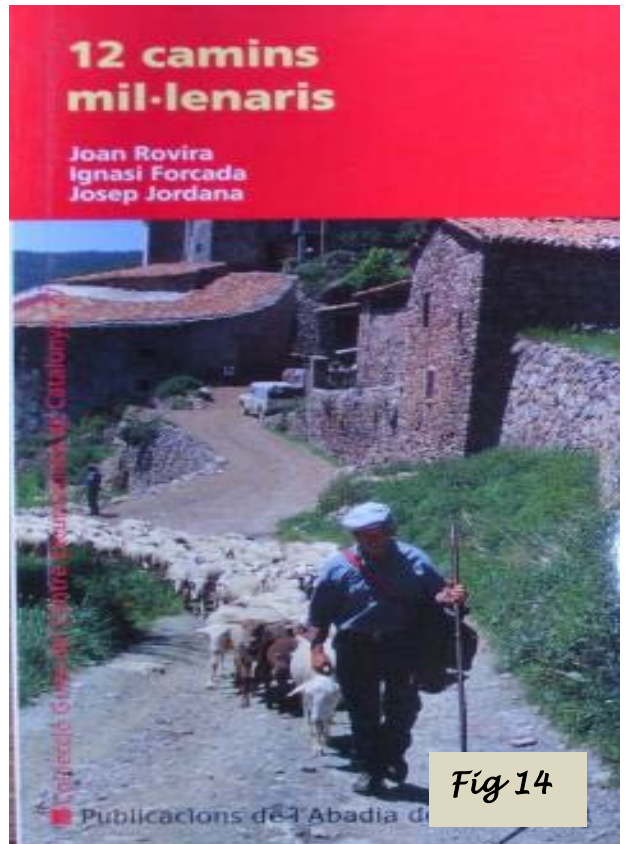
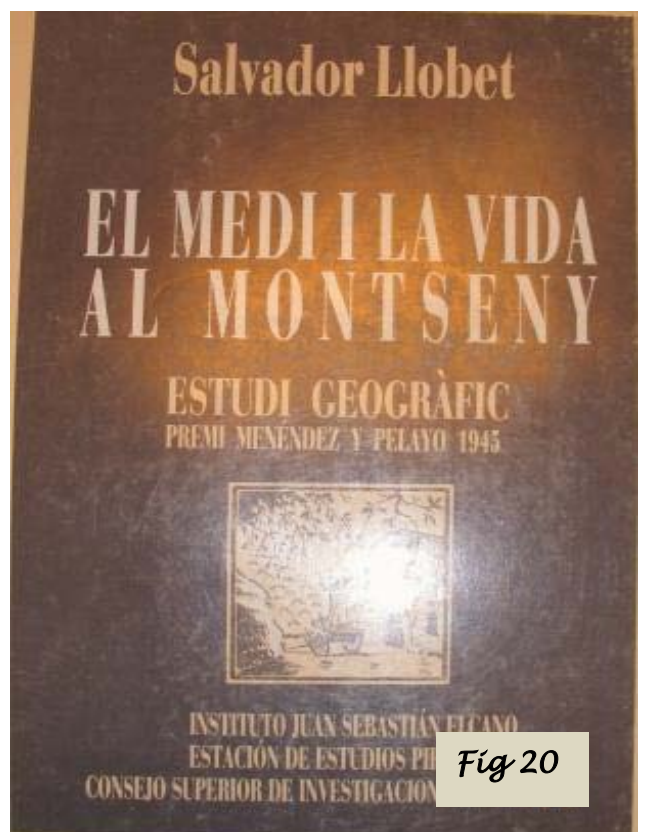
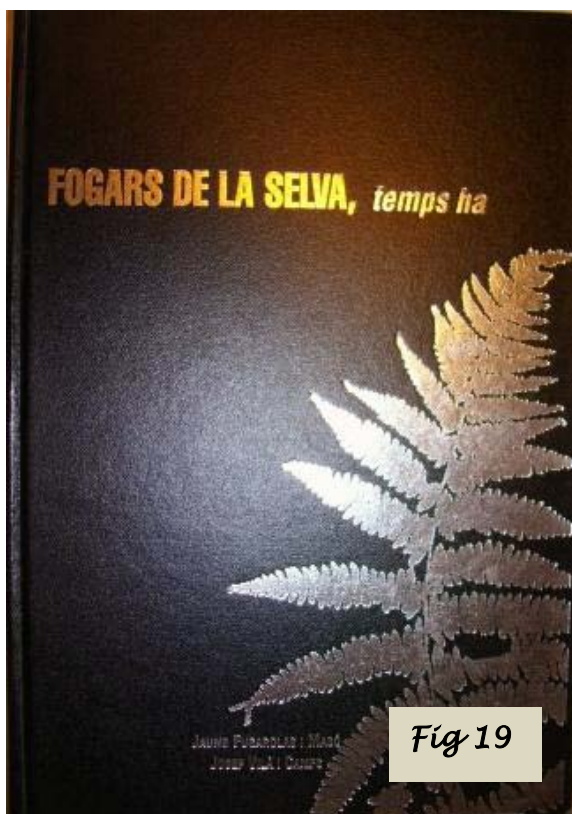
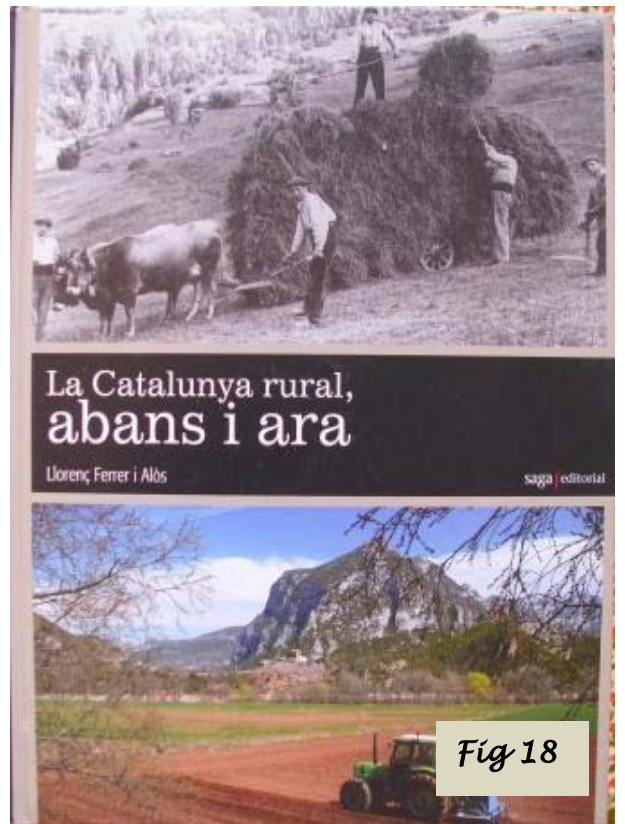
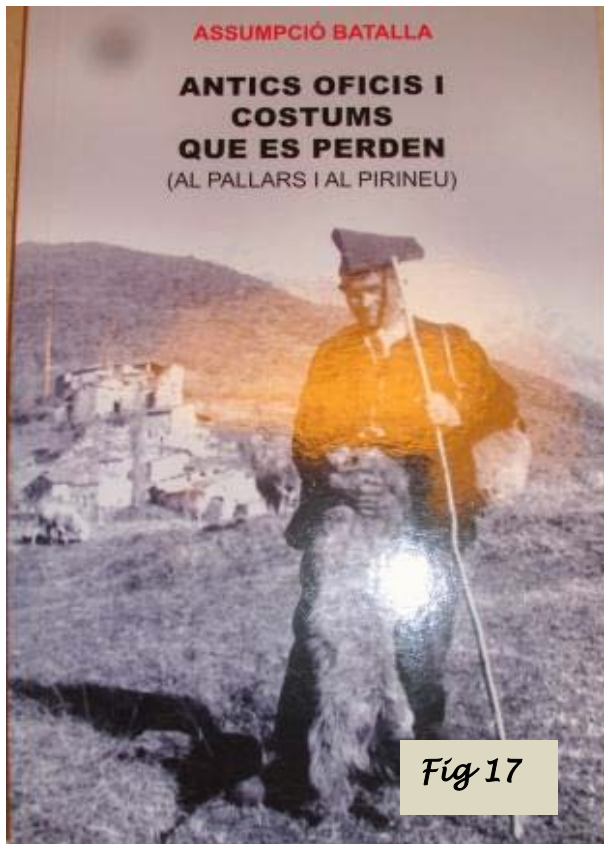

Fig 12

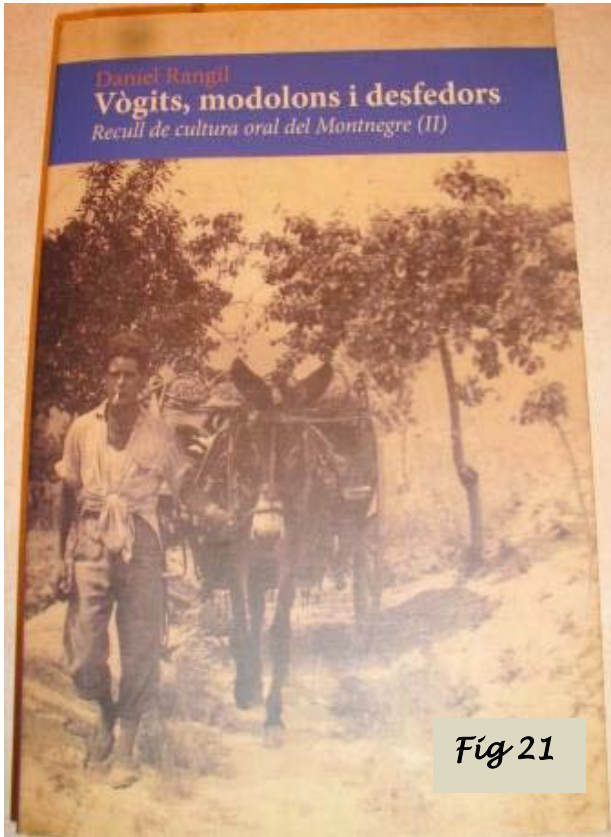

Fig 21

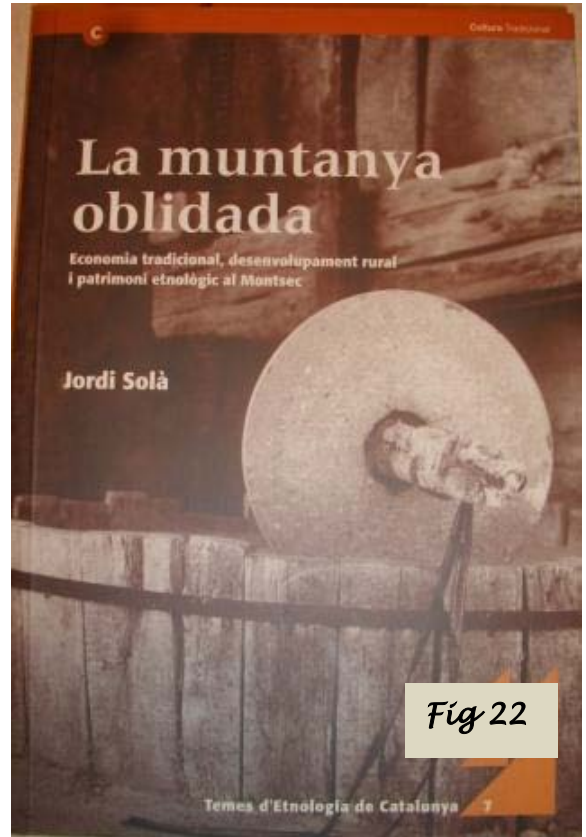

Fig 22

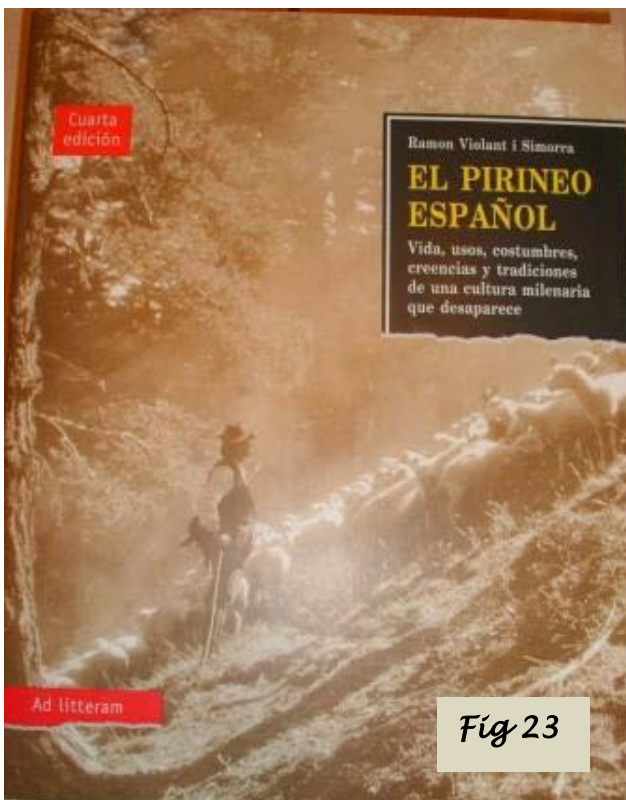

Fig 23

Fig 24